

ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

Малишева Д. Р.

аспірантка

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

вул. Нікольська, 24, Миколаїв, Україна

orcid.org/0000-0003-0827384X

dashkami@i.ua

Ключові слова: соціалізація, соціально-громадянська компетентність, діти старшого дошкільного віку, загальне недорозвинення мовлення, проєктна діяльність, проєкт.

У статті розглядається проблема формування соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення засобами проєктної діяльності, яка в закладі дошкільної освіти є одним з активних видів діяльності, що передбачає індивідуальну, парну чи групову (але самостійну) діяльність тих, хто навчається, і забезпечує гарантоване досягнення спланованого результату. Наголошено на розмаїтті цілей і завдань методу проєктів, на таких його важливих особливостях, як наявність або суб'єктно значущої, або соціально значущої проблеми, що особливо важливо для соціального становлення дітей і формування їхньої соціально-громадянської компетентності. Засвідчено поліфункціональність методу проєктів, що забезпечується дидактичною, пізнавальною, виховною, соціалізаційною та розвивальною функціями. Підкреслено, що проєктна технологія, стрижнем якої є самостійна діяльність дітей – дослідницька, пізнавальна, продуктивна, у процесі якої дитина пізнає довкілля і втілює нові знання в реальні продукти, містить важливий для соціалізації освітній, соціальний та інтеграційний потенціал, що сприяє налагодженню особистісно зорієнтованої взаємодії дітей з однолітками та дорослими. Основну увагу приділено питанням соціалізації дитини дошкільного віку засобами проєктної діяльності, оскільки цей процес має свої особливості, що зумовлюються віковими можливостями дитини. Розкрито переваги використання проєктної технології для формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення, пов'язані з підвищенням мотиваційної готовності дітей із загальним недорозвиненням мовлення до налагоджування комунікативної взаємодії з однолітками і дорослими; формуванням мовленнєвої активності, точністю мовних висловлювань через аргументацію відповідей, формуванням засобів інтонаційної та лексичної виразності, умінням дітей працювати спільно, брати участь у колективних справах, вести діалог, не сваритися, залагоджувати конфлікт словами, розвивати вміння послідовного, точного, виразного вибудовування розповіді.

PROJECT ACTIVITY AS A FACTOR OF CHILDREN WITH GENERAL SPEECH UNDEVELOPMENT SOCIAL AND CIVIL COMPETENCE FORMATION

Malysheva D. R.

Postgraduate Student

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

Nikolska str., 24, Mykolaiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-0827384X

dashkami@i.ua

Key words: *socialization, socio-civic competence, children of older preschool age, general underdevelopment of speech, project activity, project.*

The article examines the problem of forming the social and civic competence of children with general underdevelopment of speech by means of project activities, which in a preschool education institution is one of the active types of activity, which involves individual, pair or group (but independent) activity of those who study and provides a guaranteed achieving the planned result. Emphasis is placed on the variety of goals and tasks of the project method, on such important features as the presence of either a subjectively significant or a socially significant problem, which is especially important for the social development of children and the formation of their social and civic competence. The polyfunctionality of the project method, which is provided by didactic, cognitive, educational, socialization and development functions, is proven. It is emphasized that the project technology, the core of which is the independent activity of children – research, cognitive, productive, in the process of which the child gets to know the environment and translates new knowledge into real products, contains an important educational, social and integration potential for socialization, which contributes to the establishment of a person-oriented interactions of children with peers and adults. The main attention is paid to the issues of socialization of the preschool child by means of project activities, since this process has its own characteristics determined by the child's age capabilities. The advantages of using project technology for the formation of social and civic competence of older preschool children with general speech underdevelopment are revealed, which are associated with increasing the motivational readiness of children with general speech underdevelopment to establish communicative interaction with peers and adults; the formation of speech activity, the accuracy of language expressions through the reasoning of answers, the formation of means of intonation and lexical expressiveness, the ability of children to work together, participate in collective affairs, to conduct a dialogue, not to quarrel, to settle a conflict with words, to develop the ability to build a consistent, accurate, expressive narrative.

Постановка проблеми. Розвиток вітчизняної освіти на сучасному етапі розбудови демократичного суспільства спрямовує педагогів на модернізацію освітнього процесу, який має бути водночас і соціальним, і особистісним, щоб формувати особистість – суб'єкта діяльності та соціальних стосунків. Як слушно вказують науковці, «однією з головних освітніх парадигм визначено особистісно зорієнтовану, оскільки основний напрям її реалізації – створення оптимальних умов для розвитку і саморозвитку особистості, розкриття в освітньому процесі її інтелектуально-особистісного потенціалу, гуманізація цілей, орієнтація на

особистість як найвищу цінність, набуття життєво важливих освітніх компетенцій, соціалізації, входження до європейського та світового освітніх просторів» [1, с. 33]. Тому особлива увага як науковців, так і практиків приділяється переосмисленню організації та змісту освітнього процесу в закладах дошкільної освіти на засадах інноваційних технологій. Однією з таких ефективних інноваційних технологій досягнення мети сучасного освітнього процесу є проектна технологія, використання якої сприяє розвитку дошкільника як активного, свідомого та компетентного суб'єкта життєдіяльності.

Аналіз досліджень та публікацій. Питанням реалізації методу проєктів як форми інноваційної діяльності присвячено праці В. Беспалька, В. Бондаря, М. Веракси, О. Веракси, Л. Мартинець, Н. Масюкової, О. Тадеуша, С. Ящука й інших. Теоретичні основи організації проєктної діяльності розкрито в дослідженнях О. Коберника, О. Пехоти, Е. Полат, С. Сисоєвої й інших. Останніми роками предметом дисертаційних робіт науковців стали актуальні проблеми організації проєктної діяльності, а саме: «Проєктна діяльність як фактор соціально-професійної адаптації студентів педагогічного університету» (С. Ізбаш), «Підготовка майбутніх учителів трудового навчання до організації проєктної діяльності учнів основної школи» (М. Пелагейченко), «Організація проєктної діяльності майбутніх педагогів у процесі вивчення педагогічних дисциплін» (О. Зосименко) та інші. Зауважимо, що використання потенціалу проєктних технологій у роботі з дітьми дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення залишається недостатньо малодослідженим, що і зумовило актуальність означеної проблеми.

Мета статті – обґрунтування проєктної діяльності як чинника формування соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення у закладах дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Термін «*проєкт*» походить від латинського “*projectum*”, що утворилося зі слів “*pro*” та “*jacere*” і означає «закинутий уперед». Науковці вважають, що витоки поняття «проєкт» походять із давньогрецької культури, де воно означає «перешкоду», «завдання», «запитання». В українському педагогічному словнику знаходимо таке тлумачення методу проєктів: «організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань – проєктів» [3, с. 205].

На переконання Є. Полат, проєкт – «це об’єднана навчально-пізнавальна творча діяльність учнів-партнерів, які мають спільну проблему, мету, способи діяльності, узгодженні методи, спрямовані на досягнення загального результату спільної діяльності» [8, с. 10]. Як бачимо з наведених вище визначень поняття «проєкт», найважливішими складниками його тлумачення є чітка орієнтація на досягнення конкретних цілей, результативність заходів, необхідність їх досягнення у визначений проміжок часу в результаті виконання взаємопов’язаних дій в умовах обмеженості ресурсного забезпечення та часу. Дослідники наголошують на тому, що проєктна технологія є однією з інноваційних технологій навчання і виховання, яка поєднує теоретичні знання та їх практичне застосування для розв’язання кон-

кретних життєвих чи професійних проблем. Таке акцентування існує у трактуванні Л. Мартинець, яка вважає, що «проєкт – це інноваційна форма організації індивідуальної, групової, колективної діяльності учнів, спрямованої на створення певного творчого продукту/продукції, реального об’єкта» [6, с. 11].

Як зазначають науковці, важливими особливостями методу проєктів є наявність або суб’єктно значущої або соціально значущої проблеми, що особливо важливо для соціального становлення дітей і формування їхньої соціально-громадянської компетентності. Використання проєктів в освітньому процесі закладів дошкільної освіти створює можливості усвідомлення дітьми того, де і яким чином вони зможуть використати отримані знання для вирішення значущих для них проблем, і аргументувати свій вибір і своє рішення. Окрім того, проєктна діяльність містить теоретичну, практичну і дослідницьку складові частини, передбачає самостійні спостереження, що дозволяє дитині набувати самостійних знань, конструювати їх, екстеріоризувати і привласнювати їх. Таким чином вони не стають абстрактною науковою думкою, а набувають особистісного сенсу. Тому надзвичайно важливим є те, що застосування методу проєктів в освітньому процесі закладу дошкільної освіти має на меті стимулювання інтересу дітей до певних особистісних і соціальних проблем та їх розв’язання через діяльність.

Серед найістотніших переваг проєктної діяльності М. Веракса й О. Веракса [2] називають такі:

- розширюються знання дітей про різні сфери дійсності. Насамперед це стосується дослідницьких і творчих проєктів;

- розвиваються загальні здібності дітей – пізнавальні, комунікативні та регуляторні. Виконання проєкту, на переконання науковців, передбачає «формування оригінального задуму, уміння фіксувати його в доступній формі, визначати етапи його реалізації, слідувати задуманому плану тощо».

Ефективніше відбувається соціалізація дошкільників: вони не просто із задоволенням виконують завдання, але і набувають необхідних соціальних навичок – стають уважнішими один до одного, починають керуватися не стільки власними мотивами, скільки встановленими нормами.

Змінюється зміст ігрової діяльності дітей – вона стає різноманітнішою, складніше структурованою, а самі діти стають цікаві один одному [2, с. 66].

Варто акцентувати, що процес соціалізації дитини дошкільного віку засобами проєктної діяльності має свої особливості, що зумовлюються віковими можливостями дитини. Зокрема, до

5 років головним механізмом соціалізації є наслідування, тому проєктна діяльність дитини відбувається на наслідувально-виконавському рівні, оскільки вияви самостійності у виборі проблеми та способів її розв'язання обмежені відсутністю необхідного життєвого та соціального досвіду. Тому активну роль в організації та реалізації проєктної діяльності переймає дорослий як основний транслятор суспільного досвіду, що передається дітям у процесі їхньої соціалізації. Тут важливе уважне ставлення дорослого до потреб дітей у самовираженні й активній діяльності, вивчення їхніх інтересів і бажань, до захопленості спільною діяльністю з дорослими і ровесниками, що допоможе визначити проблему, яка стане предметом проєкту, зацікавить дітей його змістом [7, с. 23]. На кінець п'ятого року та на шостому році життя наявний накопичений соціальний і життєвий досвід дошкільників дозволяє їм перейти на новий індивідуально-творчий рівень проєктування. Цей віковий період сприяє розвитку в дітей самостійності, зародженню вольової саморегуляції поведінки, що виявляється у здатності дитини не тільки вислуховувати рекомендації дорослого й інших учасників спільної діяльності, а самостійно проєктувати власну діяльність і поведінку, орієнтуючись на загальноприйняті норми та правила соціуму, виявляти творчу активність у виборі способів роботи на проєкті і можливостей його організації. Важливою також у цей період є перебудова стосунків в діаді «дитина – дорослий»: через розвиток самоконтролю діти спроможні самостійно налагоджувати спільну діяльність, а тому рідше звертаються із проханнями до дорослого; діти стають здатними свідомо давати соціальну оцінку власним діям і вчинкам; розуміти зміст проблеми, визначати мету діяльності, визначати шляхи вирішення та передбачати її результати, обирати необхідні ресурси для отримання очікуваного результату.

Педагогам важливо знати специфіку використання проєктної діяльності у практиці дошкільної освіти, яка полягає в необхідності надання дітям допомоги побачити проблему, спровокувати виявлення інтересу до неї і залучити дітей у спільний проєкт, водночас розвивати їхню творчу активність та ініціативність.

Розглянемо більш докладно переваги використання проєктної діяльності для формування соціально-громадянської компетентності дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.

По-перше, проєктна діяльність містить важливий для соціалізації дітей із загальним недорозвиненням мовлення освітній, соціальний та інтеграційний потенціал, що сприяє налагодженню особистісно зорієнтованої взаємодії, під час якої

діти мають змогу засвоювати способи взаємодії в колективі однолітків, опанувати досвід налагодження й організації спільної з іншими діяльності. У дітей формується вміння об'єднуватися для групової діяльності, проявляти ініціативу у співпраці, нести відповідальність за свою роботу, розуміти важливість і значущість спільної з іншими діяльності, а також уміння враховувати потреби й інтереси членів команди.

По-друге, залучення до проєктної діяльності дітей із загальним недорозвиненням мовлення з метою формування їхньої соціально-громадянської компетентності вимагає використання широкого спектра різноманітної дитячої діяльності – ігрової, пізнавальної, предметної, трудової, зображувальної, комунікативної тощо. Усі ці види діяльності, у яких діти об'єднуються для вирішення різноманітних особистісних і соціальних проблем, сприяють формуванню уявлень про суспільне довілля, розумінню дітьми основ суспільного життя, стосунків між людьми, формуванню здатності розуміти потреби інших людей, брати до уваги їхні побажання, інтереси, встановлювати тривалі та результативні контакти з однолітками, виявляти своє ставлення до подій. Об'єднання з іншими дітьми є особливо важливим для означеної категорії дітей, оскільки, як стверджують науковці, діти із загальним недорозвиненням мовлення зазвичай не беруть участі у спільних іграх і лишаяються ізольованими від однолітків. Деякі діти замикаються в собі і не прагнуть до спілкування, інші діти привертають увагу негативною поведінкою, тим самим відштовхують однолітків від себе. Дітям старшого дошкільного віку зі слабкорозвиненими комунікативними навичками складно працювати з партнером або брати участь у колективній грі, бо вони майже не вміють орієнтуватися на іншу людину, погано володіють навичками співпраці [10, с. 64].

По-третє, використання проєктної діяльності в освітньому процесі

сприяє формуванню комунікативної компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення, оскільки в роботі над кожним із видів проєктів наявний такий вид діяльності, як спілкування. Наголосимо, що діти означеної категорії особливо потребують формування комунікативної компетентності, під якою науковці (Ю. Жуков, Л. Петровська й інші) розуміють «здатність установлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, певну сукупність знань і вмінь, які забезпечують ефективність комунікативного процесу» [5, с. 45], оскільки порушення мовленнєвої функції призводить до порушення процесу комунікації. Як зауважує О. Гончарук, «у дітей із загальним недорозвиненням мовлення формування комунікативних навичок відбувається

з утрудненням: відзначаються труднощі, що виникають при переході до слова, обмеженість мовних засобів, наявність особливого звуко-жестового/мімічного комплексу. Недорозвинення мовних засобів сприяє виникненню замкнутості, боязкості, нерішучості; породжує обмежену контактність, сповільнену включаємість у ситуацію спілкування, невміння підтримувати бесіду, вслухатися в чуже мовлення, у цілому ж призводить до зниження психічної активності» [4, с. 60]. Загальне недорозвинення мовлення супроводжується незрілістю окремих психічних функцій, емоційною нестійкістю, наявними стійкими порушеннями комунікативного акту, що призводить до ускладнень, а іноді взагалі робить неможливим формування комунікативної компетентності. Це підтверджують численні дослідження науковців, які акцентують увагу на тому, що «у дітей із загальним недорозвиненням мовлення наявні такі види труднощів у спілкуванні: труднощі в орієнтуванні в умовах спілкування й у змісті висловлювання; труднощі у плануванні та реалізації комунікативної програми, контролі за нею; невміння продуктивно організовувати спілкування, недостатність ініціювання контактів; негативізм, протестна форма поведінки в різних ситуаціях спілкування» [11, с. 43]. Наголосимо: спілкування відбувається на кожному етапі проєктної діяльності, що сприяє розвитку особистісних рис (спрямованість на іншу людину, емпатійність, відповідальність, здатність до рефлексії, емотивність), які утворюють комунікативний потенціал особистості дитини дошкільного віку. На думку А. Самохвалової, недостатній розвиток означених рис призводить до труднощів у спілкуванні базового рівня: входження в контакт, в емпатії, пов'язані з дитячим егоцентризмом, з неадекватною самооцінкою, відсутністю позитивної настанови на іншу людину, а також рефлексивних труднощів (самоаналізу, самоспостереження, самовираження тощо) [9]. Дослідники (Т. Візель, О. Лурія, І. Мартиненко, Є. Соботович, Л. Цветкова й інші) однак стверджують, що усвідомлення дитиною власної неповносправності у спробах спілкування часто призводить до змін її характеру, які відображаються в замкненості, негативізмі, бурхливих емоційних проявах, порушеннях поведінки у вигляді розгальмованості або навпаки – загальмованості (апатія, млявість, нестійкість довірливої уваги), залежно від локалізації органічного ураження кори головного мозку та від умов, у яких виховується дитина.

Під час спілкування у проєктній діяльності регулюються відносини між її суб'єктами на основі спільних цілей, досягнення яких вимагає активного залучення кожної дитини та мотивує

використання різних форм спілкування. Спілкування під час проєктної діяльності спонукає дитину до самопізнання, оскільки дає змогу у процесі взаємодії з однолітками оцінювати власні мотиви, усвідомлювати своє місце в колективі однолітків, наслідувати і запозичувати емоції та почуття інших дітей, отримувати досвід роботи спільної діяльності у групі однолітків. Отже, завдання проєктної діяльності як чинника формування комунікативної компетентності полягає в тому, щоб: підвищувати мотиваційну готовність дітей із загальним недорозвиненням мовлення до налагоджування комунікативної взаємодії з однолітками і дорослими; формувати мовленнєву активність, точність мовних висловлювань через аргументацію відповідей, формувати засоби інтонаційної та лексичної виразності, уміння дітей працювати спільно, брати участь у колективних справах, вести діалог, не сваритися, залагоджувати конфлікт словами, розвивати вміння послідовного, точного, виразного вибудовування розповіді тощо. Комунікативна компетентність є важливою ланкою, яка пов'язує всі компоненти соціально-громадянської компетентності дітей із загальним недорозвиненням мовлення.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Використання проєктів в освітньому процесі закладів дошкільної освіти створює можливості усвідомлення дітьми того, де і яким чином вони зможуть використати набуті знання для вирішення значущих для них проблем, і аргументувати свій вибір і своє рішення. Проєкти завжди за своєю суттю є прагматичними, оскільки ними передбачається не лише звернення до певної проблеми або її дослідження, не лише пошук шляхів її вирішення, а і практична реалізація отриманих результатів у певному продукті діяльності. Окрім того, проєктна діяльність містить теоретичну, практичну і дослідницьку складові частини, передбачає самостійні спостереження, що дозволяє дитині набувати самостійних знань, конструювати їх, екстеріоризувати і привласнювати їх. Отже, вони не стають абстрактною науковою думкою, а набувають особистісного сенсу. Тому надзвичайно важливе застосування методу проєктів в освітньому процесі закладу дошкільної освіти для стимулювання інтересу дітей із загальним недорозвиненням мовлення до певних особистісних і соціальних проблем та їх розв'язання через проєктну діяльність. Остання забезпечує інтеграцію освітніх галузей і передбачає розроблення комплексу завдань із використанням різноманітних форм і методів, які має реалізовувати логопед у співпраці з батьками та вихователями закладів дошкільної освіти, що і становитиме предмет подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якість дошкільної освіти в Україні та країнах ЄС: параметри виміру та методичний супровід / Г. Беленька. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 72. Т. 1. С. 33–39.
2. Веракса М., Веракса О. Організація проектної діяльності в дитячому садку: нормативні проекти. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2010. № 3. С. 61–67.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
4. Гончарук О. Формування комунікативних компетенцій у дошкільнят із загальним недорозвиненням мови. *Імідж*. 2019. № 6 (189). С. 57–60.
5. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. Жуков и др. *Практическое пособие*. Киров, 1991. 95 с.
6. Мартинець Л. Проектна діяльність у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 3 (34). С. 10–13.
7. Метод проектів у діяльності дошкільного закладу / уклад. Л. Швайка. Харків : Вид. група «Основа», 2010. 203 с.
8. Полат Е. Метод проектов: типология и структура. *Лучшие страницы педагогической прессы*. 2004. № 1. С. 9–17.
9. Самохвалова А. Коммуникативные трудности ребенка: проблемы, диагностика, коррекция : учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, 2011. 432 с.
10. Слободчиков В., Исаев Е. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности : учебное пособие для вузов. Москва : Школа-Пресс, 1995. 84 с.
11. Шаховская С. Развитие невербальных и вербальных средств коммуникации у безречевых детей. *Онтогенез речевой деятельности: норма и патология : монографический сборник*. Москва : Изд-во «Прометей» МПГУ, 2005. С. 149–155.

REFERENCES

1. Byelyen'ka G., Kovalenko O., Shynkar T. (2020). Yakist' doshkil'noyi osvity v Ukrayini ta krayinax YeS: parametry vymiru ta metodychnyj suprovod [Quality of preschool education in Ukraine and EU countries: measurement parameters and methodical support]. *Pedagogika formuvannya tvorchoyi osoby'stosti u vy'sh'ij i zagal'noosvitnij shkolax*. 72. T. 1. S. 33–39.
2. Veraksa M., Veraksa O. (2010). Organizaciya proektnoyi diyal'nosti v dy'tyachomu sadku: normatyvni proekty [Organization of project activities in kindergarten: regulatory projects.]. *Vykhovatel'-metody'st doshkil'nogo zakladu*. Vol. 3. P. 61–67.
3. Goncharenko S.U. (1997). Ukrayins'kyj pedagogichnyj slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv, Lybid'. 374 s.
4. Goncharuk O. Formuvannya komunikatyvnykh kompetencij u doshkil'nyat iz zagal'nym nedorozvynennyam movy [Formation of communicative competences in preschoolers with general underdevelopment of language]. *Imidzh*. 2019. 6 (189). S. 57–60.
5. Zhukov Yu.M., Petrovskaya L.A., Rastyannykov P.V. (1991). Dy'agnosty'ka i razvy'ty'e kompetenosti v obshheny'u' [Diagnostics and development of competence in the community]. *Prakty'cheskoe posoby'e*. Ky'rov. 95 s.
6. Martynecz L. (2015). Proektna diyal'nist' u navchal'no-vykhovnomu procesi zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu. [Project activity in the educational process general educational institution]. *Osvita ta rozvy'tok obdarovanoyi osoby'stosti*. № 3 (34). S. 10–13.
7. Shvajka L. (2010). Metod projektiv u diyal'nosti doshkil'nogo zakladu [The method of projects in the activity of a preschool institution]. Kharkiv : Vy'd. grupa "Osnova". 203 s.
8. Polat E. (2004). Metod projektov: tipologija i struktura [Project method: typology and structure]. *Luchshie stranicy pedagogicheskoy presy*. Vol. 1. P. 9–17.
9. Samohvalova A.G. (2011). Kommunikativnye trudnosti rebenka: problemy, diagnostika, korrekciya [Communicative difficulties of the child: problems, diagnosis, correction]. *Uchebno-metodicheskoe posobie*. SPb. 432 s.
10. Slobodchikov V.I., Isaev E.I. (1995). Osnovy psihologicheskoy antropologii [Basics of psychological anthropology]. *Psihologija cheloveka: Vvedenie v psihologiju sub'yektivnosti. Uchebnoe posobie dlja vuzov*. M. : Shkola-Press.
11. Shahovskaja S.N. (2005). Razvitie neverbal'nyh i verbal'nyh sredstv kommunikacii u bezrechevyh detej [Development of non-verbal and verbal means communication in speechless children]. *Ontogenez rechevoj dejatel'nosti: norma i patologija*. Monograficheskij sbornik. Izd-vo "Prometej" MPGU. P. 149–155.